

ЦИВІЛІСТИКА

БОБКО В. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
і процесу
(Національна академія
внутрішніх справ)

ЖОЛОНДІЄВСЬКИЙ Л. О.,

доцент кафедри цивільного права
і процесу
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 347.9

**ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ
ПРО ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ БЕЗВІСНО ВІДСУТНЬОЮ
АБО ОГолоШЕННЯ ЇЇ ПОМЕРЛОЮ**

Статтю присвячено дослідженню процесуальних особливостей розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. Зокрема, досліджуються питання підсудності, коло осіб, які можуть бути заявниками, порядок підготовки цих справ до судового розгляду, предмет доказування.

***Ключові слова:** окреме провадження, безвісна відсутність, оголошення фізичної особи померлою, предмет судового дослідження.*

Статья посвящена исследованию процессуальных особенностей рассмотрения судом дел о признании лица безвестно отсутствующим и объявлении его умершим. В частности, исследуются вопросы подсудности, круг лиц, которые могут быть заявителями, порядок подготовки данных дел к судебному рассмотрению, предмет доказывания.

***Ключевые слова:** особое производство, безвестное отсутствие, объявление физического лица умершим, предмет судебного исследования.*

The article is devoted to the research of the legal peculiarities of the consideration by the court cases connected with the recognition of a natural person missing and announced him to be dead. To be more concrete, the issues of cognizance are researched, let alone people who can be declarants. The subject of evidence, the order of preparation of current cases for legal consideration.

***Key words:** particular procedure, absence in place unknown, announcement of a natural person dead, subject court of an experiment.*

Вступ. В житті трапляються випадки, коли фізична особа раптово зникає. Це відбувається внаслідок різного роду об'єктивних та суб'єктивних обставин, військових дій або

в результаті нещасних випадків чи стихійних лих. На жаль, доля зниклих осіб не завжди відома їх близьким, а кількість таких осіб в Україні постійно збільшується.

Тривала та безвісна відсутність фізичної особи не може не вплинути на правовідносини, учасником яких вона була. Невідомість місцезнаходження одного із суб'єктів правовідносин створює невизначеність у правонаступництві інших суб'єктів. Така невизначеність ускладнює або створює перешкоди у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, виконання правових обов'язків.

У зв'язку з цим необхідна досконала регламентація процесу визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, яка б виключала будь-які помилки під час розгляду судами справ даної категорії.

Дослідженню питань, пов'язаних з порядком та наслідками визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, присвячено наукові праці таких вчених, як М.Й. Штефана, С.Я. Фурси, В.В. Комарова, О.М. Шиманович, Т.В. Лісничої та інших. Водночас науковці здебільшого досліджували матеріально-правові аспекти цих справ або зосереджували свою увагу на загальній процедурі розгляду справ у порядку окремого провадження. Втім, окремі проблеми розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою залишилися дискусійними. До того ж останнім часом в Україні відбулись істотні зміни цивільного та цивільно-процесуального законодавства, а тому попередні дослідження потребують переосмислення та подальшої наукової розробки.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження особливостей процесуального порядку розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою.

Результати дослідження. Аналіз змісту статей 43, 46 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України дає підстави вважати, що умовами визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою є такі:

1. Відсутність фізичної особи в місці її постійного проживання (в разі визнання безвісно відсутньою – протягом одного року, в разі оголошення померлою – протягом трьох років).
2. Неотримання протягом вказаних строків відомостей про місце перебування відсутньої особи. День одержання останніх відомостей може бути підтверджено пред'явленням останнього листа відсутньої особи або іншим способом. У разі, коли його неможливо встановити, слід керуватися правилами ч. 2 ст. 43 ЦК України, а саме: початком безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, в якому були одержані останні відомості про відсутнього, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року. Закон також встановлює скорочені строки для оголошення фізичної особи померлою. Якщо фізична особа безвісно пропала за обставин, які загрожували смертю або давали підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку – протягом шести місяців. Наприклад, якщо відомо, що особа була пасажиром або членом екіпажу літака, що потерпів аварію, то її оголошують померлою через шість місяців, оскільки ймовірність смерті за таких умов є досить великою. За можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Частина 2 ст. 46 ЦК України називає ще одну загальну підставу оголошення фізичної особи померлою: фізична особа, яка безвісно пропала у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи, що заслуговують на увагу, суд може оголосити фізичну особу померлою до спливу цього строку. Такими обставинами слід вважати певні докази – як документальні, так і свідчення свідків про високу ймовірність загибелі даної особи.
3. Неможливість установити місце перебування даної особи, незважаючи на всі вжиті заходи з її розшуку.
4. Наявність юридично поважних причин, заради яких заявник просить визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою.

В юридичній літературі зазначається, що визнання фізичної особи безвісно відсутньою не допускається у випадках, коли вона переховується від розшуку (наприклад, за кримінальною справою), або про яку вірогідно відомо, що вона жива, але немає точних відомостей про її місце перебування [1, с. 99].

Однак таку позицію не можна підтримати з наступних причин. По-перше, закон не містить вказівки про неможливість визнання такої особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. По-друге, зазначені цивільно-правові інститути спрямовані також на захист прав інших осіб, які перебувають у правових відносинах з особою, місцезнаходження якої невідоме. Остання, наприклад, має невиконані зобов'язання, в місті її останнього проживання залишається певне майно, що необхідно утримувати тощо. Тому суд повинен відкрити провадження, дослідити всі необхідні умови для визнання особи безвісно відсутньою, і якщо будуть встановлені умови – ухвалити рішення по суті. Рішення суду про визнання такої особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою не повинне впливати на діяльність правоохоронних органів щодо розшуку цієї особи.

Відповідно до статті 305 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, заява про визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місце перебування якої невідомо, або за місцем знаходження її майна.

Справи окремого провадження, до яких належать визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб. Однак чинне законодавство не містить легального визначення заявників і заінтересованих осіб. На відміну від деяких інших справ окремого провадження, ЦПК України не вказує перелік осіб, які вправі подати до суду заяву про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою.

Наявність юридичного інтересу як загального критерію визначення процесуально правового становища осіб, які беруть участь у справі, є загальновизнаним, беззаперечним у літературі [2, с. 124; 3, с. 86]. На думку С.Я. Фурси, суд повинен враховувати, що заявник – особа, для якої факт породить правові наслідки, інакше така справа буде не підвідомча суду в порядку окремого провадження. Під час визначення заінтересованої особи суд повинен враховувати, що заінтересована особа – це суб'єкт, на права та обов'язки якої може вплинути факт, що встановлюється судом [4, с. 244]. Тому слід виходити із загального положення цивільного процесу про те, що до суду може звернутися кожна особа, яка заінтересована у зміні правового стану відсутньої особи (ст. 4 ЦПК). Для цього потрібно довести наявність суб'єктивного юридичного інтересу.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок про те, що закон не обмежує коло осіб, які мають право звернутися до суду по справах досліджуваної категорії. Заявниками можуть бути не лише члени сім'ї відсутньої особи або потенційні спадкоємці. Ними можуть бути також кредитори – як фізичні, так і юридичні особи. Звертаючись із заявою про визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, заявнику необхідно надати суду докази, які підтверджують наявність у нього правової мети звернення до суду за судовим захистом.

Правова мета (у процесуальному і матеріальному змісті) особи, яка звертається до суду по справах про визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, полягає в тому, що вона намагається отримати рішення про задоволення своєї вимоги з метою створення умов (шляхом усунення невизначеності), необхідних для виникнення, зміни або припинення тих чи інших правовідносин (розпорядження майном, усиновлення, припинення шлюбу та інші).

Правове становище заявників у справах даної категорії характеризується тим, що вони: ініціюють відкриття провадження у справі для захисту своїх прав або інтересів; мають юридичну заінтересованість у справі, оскільки на них будуть поширені матеріальні та процесуально-правові наслідки відповідного рішення суду; несуть судові витрати у справі.

Заявник має такі ж права і обов'язки, як позивач з відповідними виключеннями. Позивач висуває матеріальну вимогу до відповідача і процесуальну – до суду. Заявник має лише

процесуальну вимогу до суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою. Тому в наведених справах не можна розпорядитися матеріально-правовою вимогою, однак від заявленої ним процесуальної вимоги останній вправі відмовитися.

Особи, які мають іншу, ніж у заявника правову мету участі у процесі, беруть участь у справі в якості заінтересованих осіб. Обов'язкова участь у справах досліджуваної категорії заінтересованих осіб, як і в інших справах окремого провадження, передбачена законом (ч. 4 ст. 294 ЦПК України).

Правове становище заінтересованих осіб у справах окремого провадження вже було предметом наукових досліджень [2; 5], однак детально правове становище осіб, які беруть участь у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, в юридичній літературі майже не розглядалося. На нашу думку, правове становище заінтересованих осіб у вказаних категоріях справ характеризується наступними ознаками:

– рішення у справі може вплинути на суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси цієї особи (наприклад, усиновлення дитини, батьки якої безвісно відсутні). Таким чином, заінтересована особа має правову мету вступу у процес, але вона не співпадає з метою заявника, тому що у протилежному випадку можлива співучасть на боці заявника, а не участь у справі в якості заінтересованої особи;

– заінтересовані особи вступають або залучаються в розпочатий процес. На відміну від заявника, вони не мають у справі своїх самостійних вимог. Заінтересованими особами у цих справах можуть бути фізичні особи, підприємства, установи та інші громадські організації. Участь у справі заінтересованих осіб обумовлюється також і тим, що із встановленням окремих обставин заявник може реалізувати свої права у правовідносинах, в яких беруть участь і зазначені особи.

Вказані особливості процесуального становища заінтересованих осіб дозволяють, на наш погляд, дійти висновку про те, що *заінтересованими особами* у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою є такі учасники процесу, що мають інший, ніж у заявника інтерес, незалежно від наявності й характеру правового зв'язку між заявником і безвісно відсутньою особою, і на права чи обов'язки яких вплине чи може вплинути ухвалення у справі рішення. Правильне визначення, хто з учасників процесу відноситься до заінтересованих осіб, є необхідною передумовою реалізації ними своїх процесуальних прав з метою захисту своїх інтересів. Тому, на наш погляд, було б доцільно закріпити дане положення у процесуальному законодавстві й доповнити главу 4 розділ IV ЦПК України відповідною статтею.

Відповідно до ст. 306 ЦПК України у заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою повинно бути зазначено, для якої мети необхідно заявнику визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою. У тому випадку, якщо заява не містить вказівку на мету звернення до суду, суддя повинен залишити заяву без руху та надати заявнику строк для усунення цього недоліку. Якщо заявник у встановлений строк виконає вимогу судді, заява вважається поданою в день первісного подання її до суду. Інакше заява вважається неподаною і повертається заявнику з усіма доданими до неї документами.

У заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, окрім мети, повинні бути викладені обставини, що підтверджують безвісну відсутність фізичної особи або обставини, що загрожували смертю фізичній особі, яка пропала безвісти, або обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку.

Вважається доцільним вказувати в заяві й на інші обставини, що мають значення для справи. Необхідно, на нашу думку, зазначити всі дані про особу, яку заявник просить визнати безвісно відсутньою або оголосити померлою і всіх заінтересованих у справі осіб. Подібна вимога буде відповідати ч. 4 ст. 294 ЦПК України, відповідно до якої справи окремого провадження розглядаються за участю всіх заінтересованих осіб.

З урахуванням висловлених пропозицій ст. 306 ЦПК України могла б мати наступну редакцію: «У заяві повинно бути зазначено, для якої мети необхідно заявнику визнати

фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити померлою, дані про цю особу, обставини, що стверджують мету звернення до суду, а також безвісну відсутність особи або обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку. Крім того, у заяві необхідно зазначити заінтересованих осіб та їх місцезнаходження».

Після прийняття заяви та відкриття провадження у справі суддя здійснює підготовку справи до судового розгляду. Всебічна і повна підготовка до розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою має надзвичайно важливе значення, тому що такі справи розглядаються без участі цієї особи, а судові рішення впливає на її особисті і майнові права.

Відповідно до ст. 307 ЦПК суд до початку розгляду справи встановлює осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місце перебування якої невідоме.

Аналіз чинного законодавства і практика його застосування свідчить про те, що дії судді з підготовки до судового розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою не можна вважати повними та достатньо врегульованими законом. Так наприклад, процесуальне законодавство України передбачає публікацію оголошень у справах про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника (ч. 1, п. 1, ст. 322 ЦПК). Виходячи з цього, необхідно зауважити, що в разі коли законодавець вважає ефективним засобом розшук документів шляхом публікації, то, мабуть, є доцільним передбачити провадження публікації щодо розшуку безвісно відсутніх осіб у діючому законодавстві.

Публічне повідомлення про відкриття провадження у справі щодо визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою буде сприяти також більш повному виявленню всіх заінтересованих у справі осіб. Широка гласність, на наш погляд, може слугувати стримуючим фактором порушення цих справ несумлінними заявниками з метою одержання ними незаконних пільг і вигоди (пенсія, спадщина).

Враховуючи викладене, правова регламентація підготовки справи до судового розгляду потребує, на нашу думку, таких дій, як оголошення розшуку безвісно відсутньої особи.

Тому вважаємо доцільним доповнити главу 4 розділ IV ЦПК України нормою наступного змісту: «Суддя в порядку підготовки справи до судового розгляду постановляє ухвалу щодо проведення розшуку безвісно відсутньої особи і повідомлення в засобах масової інформації щодо відкриття провадження у справі про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою».

Процесуальний порядок судового розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою істотно не відрізняється від розгляду інших цивільних справ, тому ЦПК України не містить спеціальних норм, які б визначали цю стадію процесу для даної категорії справ. Тому під час судового розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою необхідно з достовірністю встановити юридичні факти у відповідності зі статтями 43, 46 ЦК України, а також інші факти й обставини, що мають значення для справи.

Питання, пов'язані з визначенням предмету доказування у справі, з'ясовуються суддею під час підготовки справи до судового розгляду. Однак остаточно вони вирішуються судом у стадії судового розгляду.

Фактами, що підлягають доказуванню у відповідності зі ст. 43 ЦК у справах про визнання особи безвісно відсутньою, є: постійне місце проживання безвісно відсутньої особи, початок безвісної відсутності і вплив річного строку безвісної відсутності. Також доказуванню можуть підлягати й інші факти: відсутність відомостей про особу взагалі, а не лише в місці її постійного проживання, неможливість усунути цю невідомість для суду й осіб, які беруть участь у справі. Дослідження не тільки закріплених в законі, але й зазначених фактів буде сприяти ухваленню законного й обґрунтованого рішення суду у справі.

Коло фактів, що входять у предмет доказування в справах про оголошення фізичної особи померлою, визначено ст. 46 ЦПК. Такими фактами є: відсутність відомостей про особу протягом строку, визначеного законом; неможливість для суду і осіб, які беруть участь у справі, усунути цю невідомість; наявність взаємозв'язку між безвісною відсутністю особи і обставинами, що загрожували її загибеллю (нещасний випадок, стихійне лихо, воєнні дії та ін.).

Особливістю предмета доказування у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою є те, що до нього можуть входити загальновідомі факти. Ними можуть бути обставини, які дають підставу припускати загибель особи, наприклад, землетрус, шторм, повінь та ін.; початок і закінчення воєнних дій; факт нещасного випадку. У відповідності з ч. 3 ст. 82 ЦПК обставини, визнані судом загальновідомими, не підлягають доказуванню.

Деякі особливості мають преюдиціальні факти, що не входять у предмет доказування в досліджуваних справах. Проте розглядаючи справу про оголошення особи померлою, суд не може прийняти факт безвісної відсутності фізичної особи, встановлений рішенням суду, що набрало законної сили, як преюдиціальний, тому що встановлення цього факту в минулому не виключає можливості виявлення цієї особи після набрання чинності рішенням суду.

На нашу думку, безвісна відсутність буде мати значення преюдиціального факту для суду, що розглядає справу про оголошення цієї ж особи померлою тільки в тому випадку, коли встановлений по першій справі річний строк безвісної відсутності входить у трирічний строк безвісної відсутності, необхідний для оголошення особи померлою.

У предмет доказування в досліджуваних справах входять також інші обставини, що мають істотне значення в справі. Ними можуть бути: правова мета заявника, характер матеріально-правового зв'язку заявника з особою, яку просять визнати безвісно відсутньою або оголосити померлою, а також із заінтересованими особами, встановлення місця народження, роду занять безвісно відсутньої особи, її зв'язку з родиною тощо.

У даній категорії справ яскраво проявляється принцип активності суду у процесі, чого немає у змагальному процесі, та деяке обмеження принципу змагальності, яке характерне для справ окремого провадження. Це виправдано тим, що рішення суду суттєво впливає на законні права та інтереси відсутньої особи, процесуальне право якої на участь у процесі не може бути реалізоване.

Після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи, а також до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, – до відповідного органу місцевого самоврядування.

Висновки. Проаналізувавши провадження у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, з'ясовуємо наявність тих особливостей, які значно відрізняють їх від проваджень в інших категоріях справ. Нами визначено склад осіб, які беруть участь у досліджуваних справах, особливості підготовки до судового розгляду та предмету доказування. Тому доходимо висновку про необхідність доповнення ЦПК України новими нормами, якими треба закріпити ці особливості з метою їх однакового застосування на практиці.

Список використаних джерел:

1. Доліненко Л.О., Доліненко В.О., Сарновська С.О. Цивільне право України: навчальний посібник. К.: Кондор, 2006. 367 с.
2. Фурса С.Я. Окреме провадження в цивільному процесі України. К., 1999. 302 с.
3. Шиманович О.М. Процесуальні особливості розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. 2010. Т. 23 (62). № 1. С. 85–95.
4. Фурса С.Я. Адвокат у цивільному процесі: науково-практичний посібник. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. 448 с.
5. Чурпіта Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку неповідомного цивільного судочинства: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2016. 40 с.

